

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

УДК 344.362

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2021.19.01>

ВІДОБРАЖЕННЯ ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ВІЙСЬКОВО- МОРСЬКИХ СИЛ В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Борисов Євген Михайлович,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри військової підготовки
(Одеський державний екологічний
університет, м. Одеса, Україна)

У статті досліджено відображення аспектів правової регламентації діяльності військово-морських сил у роботах істориків флоту. Доведено, що історичні дослідження розвитку військово-морських сил уперше виникли на відповідному науковому рівні в рамках опрацювання військово-морської тактики та стратегії французькими, англійськими та американськими авторами, роботи яких становлять пов'язану між собою універсальну та загальновизнану системи наукового пошуку, розпочатого наприкінці XVII сторіччя. На першому етапі вказані дослідження мали характер емпіричного узагальнення та забезпечення тактичної діяльності вітрильного, а потім механізованого флоту. Але з кінця XIX сторіччя зазначений досвід був накопичений в рамках опрацювання морської стратегії, що отримала універсальний характер і безперечний авторитет для військово-морських сил більшості країн світу.

Відзначаємо, що крім у працях з морської тактики та стратегії, історія військово-морських сил з XVIII сторіччя відображалася у біографічних працях, а у XX сторіччі значна частина відповідних історичних праць стала мати характер мемуарів. Водночас у XX сторіччі виникла величезна кількість науково-популярних робіт щодо дослідження активності військово-морських сил, до того ж їх переважна більшість звертає увагу на події двох світових воєн. Водночас питання організаційного та правового забезпечення діяльності флоту, які в цілому аналізувалися у працях з морської стратегії та тактики, порушуються у мемуарах та публіцистичних творах з історії флоту доволі оглядово. Оскільки визнані на світовому рівні фундаментальні праці з морської стратегії та тактики належать насамперед американським та англійським авторам, вітчизняний вимір історичного наукового пошуку в цій сфері є вкрай обмеженим.

У радянський період зберігалася тенденція масового та організованого владними структурами перекладу як іноземних праць зі стратегії та тактики флоту, так і суто історичних видань, які охоплювали військово-морські події XX сторіччя. Останні десятиріччя радянського періоду призвели до накопичення чисельної мемуарної та науково-популярної літератури щодо діяльності флоту. Водночас вона мала ідеологізований характер та питання організаційного забезпечення військово-морських сил практично не відображала, її історична цінність, зокрема, із питань висвітлення правового регулювання діяльності флоту вбачається обмеженою.

Ключові слова: військово-морські сили, історія флоту, військово-морське право, військово-морська доктрина, військово-морська стратегія.

REFLECTION OF LEGAL REGULATION THE NAVAL ACTIVITIES IN THE HISTORIC RESEARCHES

Borysov Ievhen Mykhailovich,
Candidate of Legal Science,
Associate Professor at the Military
Training Department
(Odesa State Ecology University,
Odesa, Ukraine)

The article examines the reflection of aspects of the legal regulation of naval forces in the works of naval historians. It is proved that historical studies of naval development first appeared at the appropriate scientific level in the development of naval tactics and strategy by French, British and American authors, whose works constitute an interconnected global and universally recognized system of scientific research, that begun in the late seventeenth century. At the first stage, these studies were in the nature of empirical generalization and ensuring the tactical activities of the sailing navy and then mechanized naval fleet. But since the end of the nineteenth century, this experience has been accumulated in the development of a naval strategy, which has gained a universal character and indisputable authority for the naval forces of most countries.

The author notes that in addition to use in works on naval tactics and strategy, the history of naval forces from the eighteenth century was reflected in biographical works, and in the twentieth century much of the relevant historical works became memoirs. At the same time, in the twentieth century there was a huge number of popular science works on the study of the activity of the navy, and the vast majority of them focus on the events of the two world wars. At the same time, the issues of organizational and legal support of the fleet, which were generally analyzed in the works on naval strategy and tactics, are raised in memoirs and journalistic works on the history of the fleet quite clearly. Because the world-renowned fundamental works on naval strategy and tactics belong primarily to American and British authors, the domestic dimension of historical scientific research in this area is extremely limited.

During the Soviet period, there was a tendency for mass and organized by the authorities to translate both foreign works on the strategy and tactics of the fleet, and purely historical publications that covered the naval events of the twentieth century. The last decades of the Soviet period have led to the accumulation of numerous memoirs and popular science literature on the activities of the fleet. At the same time, it was ideological in nature and did not reflect the issue of organizational support of the navy, its historical value, in particular in the coverage of the legal regulation of the fleet is seen as limited.

Key words: naval forces, history of navy, naval law, naval doctrine, naval strategy.

Дослідження розвитку регулювання військово-морських сил важко реалізувати без аналізу відображення відповідних аспектів у військово-морській історичній думці. Такі наукові розвідки насамперед не мають юридичної спрямованості та мають предметом сам зміст та природу діяльності військового флоту, зокрема, у вимірі його становлення та розвитку. До того ж їхнє узагальнення та оцінка у правовому вимірі була б корисною саме у контексті визначення зв'язку між історичною думкою та розвитком військово-морського права. Вітчизняна історіографія як у вимірі розвитку військово-морських сил, так й стосовно аспектів їх правового забезпечення є доволі обмеженою. У цьому форматі слід вказати лише на окремі публікації Г.А. Анцелевича та Б.В. Бабіна, та відзначити відсутність спеціальних, монографічних досліджень.

Одночасно ключовим і не вирішеним раніше питанням є феномен історії військово-морських сил як складової історичної науки та водночас зв'язок цього феномену з еволюцією правового забезпечення військово-морських сил і його правовим відображенням. Метою дослідження слід визначити встановлення форм взаємного зв'язку та впливу між глобальною історичною думкою та правовим забезпеченням діяльності військово-морських сил. Задля вирішення зазначеної мети слід встановити етапи становлення відповідної історичної думки; форми її доктринальної реалізації, зокрема, у роботах з військово-морської тактики і стратегії; визначити роль відповідних праць для розвитку військово-морського права. У статті використано системний, історико-правовий та порівняльний методи. Робота ґрунтується на аналізі першоджерел, а саме публікацій з історії військово-морських сил періоду XVII–XX сторіч.

Необхідно констатувати, що такі праці та сама доктрина діяльності військового флоту виникли лише у новітні часи, та сформувалися у цілісному вигляді наприкінці XIX сторіччя. Але й до утворення такої цілісної доктрини діяльність морських сил ретроспективно аналізувалася у роботах авторів провідних європейських країн. У цьому вимірі не можна оминати видану французьким єзуїтським священником Полем Осте роботу «Мистецтво морської війни або угоди щодо морського маневрування» 1697 року [23]. У цьому творі, що став на сторіччя настільним підручником морських офіцерів різних країн, П. Осте описав попередній досвід морських битв, у яких флоти, не знаючи маневрів, мовою автора «були як варвари, що ведуть війну без знань, без порядку, залишив усе на розсуд долі та випадку» [22, р. 56]. Саме аналіз історичного досвіду дозволив П. Осте розробити переконливі рекомендації.

Ретроспективний аналіз діяльності флоту містився й у наступній системній роботі «Морська тактика або порядок еволюцій та сигналів», виданої у 1763 році Біготом де Морогом, французьким артилеристом, а згодом – командиром військових кораблів та першим керівником утвореної тоді Морської академії у Бресті [6]. Також історичний вимір мали праці колеги де Мороба за академією, Дюамеля де Монсо, французького вченого та чиновника, який окрім іншого обіймав посаду генерального інспектора флоту; ці роботи охоплювали аспекти організації будівництва військових кораблів [13] та охорони здоров'я їхніх екіпажів [14]. Подібний підхід, з урахуванням історичного досвіду, мала й основна книга критика ідей П. Осте, британського вченого Джона Клерка з Елдіна «Нариси з морської тактики: система та історія», виданої у 1779 році. [10].

Водночас у XVIII сторіччі з'явилися біографічні твори, присвячені видатним флотоводцям, такі як: чотири томна праця Джона Кемпбелла «Життя британських адміралів: нова та точна морська історія з найдавніших часів», що була вперше видана в Дубліні у 1748 році. [9]. Додамо, що ця робота Дж. Кемпбелла починається зі вказівки на виключне значення військово-морської історії для життя морських націй та містить у вступі спеціальне застереження про те, що усі згадані у творі стародавні та закордонні автори процитовані вірно та без перекручень.

Історикам флоту XIX сторіччя був властивий певний критицизм у висвітленні етапів розквіту, стагнації або занепаду військово-морських сил. У цьому вимірі Бонфіль Лаперуз у роботі «Морська історія Франції» 1845 року вказував на те, що у XVIII сторіччі «загрузнув саме в фальшивій економії», морське міністерство вимагало від адміралів, «через надзвичайні витрати, необхідні для утримання флоту», «дотримуватися великої обережності» [26, р. 57]. Юр'єн де Грав'є у роботі «Морські війни Республіки та Імперії» зазначає: через сто кроків після такої політики, влада, засмучена постійними невдачами флоту, «тримала наші кораблі збройними тільки для того, щоб зобов'язати наших ворогів до блокад, величезна вартість яких повинна була врешті-решт виснажити їх фінанси» [18, р. 154].

Зокрема, у виданій в 1867 році книзі «Морські битви Франції» колишній командир військового корабля Онесім Ж. Трудо писав про «вади системності дій уряду» та безмежні «розкрадання доходів держави та адміралтейства». Автор вказував, що задля «збереження, серед загального розкрадання, небагатьох збройних кораблів все частіше й частіше робилися поступки ворогові», через що на флоті формувалася «оборонна ситуація, настільки ж вигідна ворогові, скільки ж чужа духу нашого народу» [38, р. 77]; [72, с. 45].

Як зазначив в рамках аналізу французького флоту попереднього сторіччя французький морський командир та політик Огюст Гужар у своїй роботі 1877 року «Морська війна: воєнні інституції з часу утворення до сьогодні», «сумний стан флоту в царювання Людовика XV закрит для офіцерів доступ до блискучої кар'єри сміливих підприємств і вдалих боїв та змусив їх звернутися до своїх власних сил; вони отримали під час вивчення своєї справи знання, які їм належало піддати випробуванням у наступні роки» [17, р. 56]; [72, с. 47]. Примітно, що сам О. Гужар був активним учасником бойових дій та, зокрема, отримав два поранення під час Кримської кампанії 1854–1855 рр. Саме ці роботи, переважно французьких авторів, наповнені ретроспективним аналізом вже історичних на той час національних невдач на морі, стали підґрунтям для наукових досліджень нового рівня.

У цьому ж контексті варто вказати й на праці Філіпа Х. Коломба та Альфреда Т. Мехена, що активно використали вищенаведені історичні твори. Ф.Х. Коломб у п'ятнадцятирічному віці в 1846 році пішов на службу до Королівського флоту Великобританії, яку проходив у різних регіонах світу та у 1892 році отримав звання віцеадмірала. Ф.Х. Коломб був відомим вже у роки служби через запроваджені ним новації у сфері флотських сигналів та дослідження тактики вітрильного флоту. Але світове визнання отримала його праця «Морська війна» 1891 року, що стала виключним за обсягом та значенням універсальним історичним дослідженням діяльності військового флоту з XV сторіччя, та водночас вважається першою цілісною теорією морської війни [32]; [62]. Як влучно вказував у своїй «Морській війні» сам Ф.Х. Коломб, твори з морської історії, «особливо написані англійською мовою в близький нам час» є «найбільш незадовільними». Ф.Х. Коломб розподіляє їх на дві категорії, у першій з яких автори «задовольняються голою хронологічною передачею подій, що не має іншого зв'язку, як за часом і місцем». Друга категорія праць, додає дослідник, «написана для прославлення або засудження індивідуальних особистостей, якості яких обговорювалися на підставі окремих не пов'язаних між собою фактів» [72, с. 22].

А.Т. Мехен був сином професора Військової академії США у Вест-Пойнті, він закінчив Військово-морську академію США в Аннаполісі у 1859 році та сорок років обіймав офіцерські посади на американському флоті. З 1886 року до 1889 року А.Т. Мехен очолював Військово-морський коледж у Ньюпорті та викладав історію та тактику флоту [28]. У 1890 році цей дослідник видав фундаментальний твір «Вплив морської сили на історію. 1660–1783», у якому довів вирішальне значення військово-морської сили для національного історичного розвитку країн і народів [3]. Як констатував у цій праці А.Т. Мехен, аналіз стану справ національного флоту залежить від низки факторів, які мають саме історичний характер [72, с. 45].

За теорією А.Т. Мехена, морська сила ґрунтується як на історичному дусі нації, так і на політиці її уряду, який потребує аналізу, зокрема, ретроспективного. Як вчить цей автор, хоча «історія прибережних націй визначалася менш проникливістю і передбачливістю урядів, ніж умовами положення, ... чисельністю і характером народонаселення», та «мудрі й дурні діяння окремих осіб мають в відомі епохи великий вплив на розвиток морської сили в широкому сенсі, який містить не тільки

військову силу на воді, пануючу на морі ...силою зброї, але також мирне торговельне мореплавство, з якого одного тільки виникає військовий флот природним шляхом і на яке тільки він міцно спирається» [72, с. 48]. У 1892 році А.Т. Мехен видав іншу базисну роботу «Вплив морської сили на Французьку революцію та імперію. 1793–1812», у якій довів взаємний вплив військового і комерційного контролю над морем та морську економіку як передумову морської війни. Примітно що ці твори не лише стали класикою військово-морської доктрини та історії флоту, але й прямо вплинули на розвиток національних військових флотів світових держав напередень Першої світової війни [3].

Також класичною слід вважати працю Бредлі А. Фіске «Від гардемарина до контрадмірала» 1919 року, автор якої закінчив Військово-морську академію США у 1874 році та потім служив на американському флоті до 1911 року, ставши відомим через чисельні технічні новації та винаходи [7]. Варто констатувати, що й після Першої світової війни військово-морська теорія, яка таким чином увібрала у себе військово-морську історію, розкривалася насамперед у фундаментальних виданнях англійських та американських дослідників, що обіймали відповідальні флотські посади та мали власний широкий практичний досвід. Зокрема, слід вказати на енциклопедичні праці британського адмірала Герберта У. Річмонда «Морська сила у сучасному світі» 1934 року й «Державні діячі та морська сила» 1946 року [35].

З 1906 року Г.У. Річмонд перейшов до штату британського Адміралтейства та став професійно займатися історією флоту, але з часом повернувся до командування бойовими кораблями. З 1926 року цей дослідник став керманічем Імперського коледжу оборони, але у 1931 році звільнився із флоту через незгоду щодо шляхів його розвитку. Потім викладав історію флоту в Кембриджському та Оксфордському університетах [21]. Також слід вказати на дослідження англійського автора, ветерана підводного флоту Першої світової війни та політичного діяча Бернарда К. Екворта «Флот та наступна війна» 1934 року та «Флот наразі» 1940 року [1], видані в рамках загальної дискусії щодо майбутнього військового морських сил та доцільних і ефективних форм їх економічного забезпечення. Серед американських істориків флоту варто згадати професора Військово-морської академії США Керола С. Алдена, який спільно з теоретиком флоту Уільямом О. Стівенсом видав у 1943 р. фундаментальний твір «Історія флоту США», чому передував вихід низки тематичних творів цього дослідника [2].

У міжвоєнний період ХХ сторіччя найбільш ґрунтовні історичні праці з військово-морських питань належать групі американських вчених. Це насамперед монографія професора Дьюкського університету Теодора Роппа «Розвиток сучасного флоту. Військово-морська політика Франції 1871–1904 років» 1937 року [29], професора Орегонського університету Артура Дж. Мардера «Анатомія британської морської сили. Історія британської військово-морської політики до дредноутів, 1880–1905 роки» 1940 року [36] та професора Гарвардського університету Джеймса П. Бакстера «Виникнення броньованих кораблів» 1933 року [4]. Ці роботи досліджують розвиток флоту у вимірі загального історичного контексту, міжнародних відносин та національної державної діяльності.

Особливе місце у відповідній системі досліджень історії флоту посідають роботи американського дослідника Уільяма Д. Пульстона, а саме: «Вище командування у Світовій війні» 1934 року та «Вплив морської сили у Другій світовій війні» 1947 року [33]. У.Д. Пульстон був професійним військовим моряком, який проходив службу на кораблях з 1912 року, після Першої світової війни служив у Гідрографічному бюро США, а у 1934–1937 роках очолював розвідувальну службу Військово-морських сил США.

Під час Другої світової війни У.Д. Пульстон був радником з питань економічної війни у Секретаріаті Військово-морських сил США [40]. У цілому в фундаментальних та авторитетних працях Г.У. Річмонда та У.Д. Пульстона розвинуті ідеї та концепції як Ф.Х. Коломба, так й А.Т. Мехена не лише щодо концепції існування та застосування військово-морських сил, але й щодо відповідних системних поглядів на історію та еволюцію військового флоту.

Дослідники інших країн ХХ сторіччя також намагалися поєднати аналіз військово-морської доктрини та бачення військового флоту з історією його розвитку, що спостерігається в працях російського віцеадмірала Г. Кірхгофа, 1908 рік [61], адмірала німецького флоту Отто Грооса, 1923 рік [55], а також у виданих після Першої світової війни мемуарах адміралів Андреаса Міхельсена, 1925 рік [70], Альфреда Тірпица, 1919 рік [77] та Рудольфа Шеєра, 1920 рік [81]. Подібний підхід можна спостерігати у працях інших авторів першої половини ХХ сторіччя, а саме: Джуліана Корбетта, 1911 рік [63], Рудольфа Фірле [79], Генріха Рольмана [73], Антоніо Томазі [78], Джона Кресуелла [64], Герберта Р. Вільсона [51].

Варто згадати й дослідження Фрідріха О. Руге, німецького офіцера флоту, якій служив на кораблях до Другої світової війни, потім займав вищі командні посади у німецькому морському флоті. Він, зокрема, став автором низки монографічних видань, таких як: «Війна на морі. 1939–1945» [75]. Працю «Морська сила: Історія флоту», у якій були поєднано власні мемуари командувача високого рангу та якісне історичне дослідження дій флоту, написав у 1960 році Честер У. Німіц, колишній командувач Тихоокеанського флоту США під час Другої світової війни [30]. Після цієї війни низку історичних праць з діяльності флоту видав французький контрадмірал Ф.Г. Раймон де Бело [5]. Серед англійських командувачів – адмірал Вільям М. Джеймс, який служив на Королівському флоті з 1901 до 1944 роки, зокрема, на посадах командувача бази, його праці мають як суто історичний, так і мемуарний характер, зокрема, це стосується роботи «Британський флот у Другій світовій війні», 1947 рік [24].

Іншим прикладом системних історичних військово-морських досліджень є роботи Стефана У. Роскілла, ветерана Королівського флоту, якій служив на ньому під час Другої світової війни офіцером бойових кораблів, а після її завершенням був заступником керівника розвідувального органу флоту. Звільнившись з флоту через наслідки поранень, С.У. Роскілл отримав призначення до історичної секції Секретаріату уряду Великобританії задля написання історії морської війни, в результаті чого в 1954–1961 роках був виданий три томник «Війна на морі». Серед інших значущих історичних робіт С.У. Роскілла слід вказати на двотомник «Військово-морська політика у міжвоєнний період» та монографію «Білий знак. Британський флот на війні 1939–1945» [37].

Водночас навіть у працях, де розкривається питання власне історії, хронології дій флоту, віддається перевага аналізу доктрини, найбільш системними виглядають твори американських авторів ХХ сторіччя. Наприклад, робота «Історія морських операцій військово-морського флоту США у Другій світовій війні» Семуеля Е. Морісона у п'ятнадцяти томах, видана в 1947–1962 роках, автор якої не був професійним військовим моряком. Професор історії С.Е. Морісон, виконавець низки доручень уряду США, за особистого сприяння Ф. Рузвельта з 1942 по 1945 роки здійснював фактичний збір інформації про дії флоту США, особисто спостерігав за основними битвами, мав доступ до секретних документів та відвідував наради командування, на яких приймалися рішення щодо військово-морських операцій [71].

Зазначені роботи написані або професійними істориками, або особами, які системно захоплювалися військово-морською історією, навіть обіймаючи командні

пости національних флотів. Від них слід виокремити категорію мемуарів та спогадів щодо діяльності флоту, які мають характер швидше джерел інформації, ніж наукового дослідження. Зокрема, у післявоєнний період ХХ сторіччя такі праці оприлюднили Пітер Скотт у 1945 році [76], Джон Ф. Гібсон у 1947 році [52], Теодор Роско у 1950 році [74], Валеріо Боргезе у 1950 році [47], Чарльз А. Локвуд у 1951 році [27], Едвард Янг у 1952 році [43], Мотицура Хашімото у 1954 році [80], Вальтер Франк у 1955 році [16], Віторіо Бру в 1955 році [49], Еріх Редер у 1956 році [34], Гаральд Буш у 1957 році [50], Марк А. Брагадін у 1957 році [48], Карл Деніц у 1958 році [11], Джордж Грайдер у 1958 році [20], Йохан Бреннеке в 1958 році [8], Ютака Йокота в 1962 році [42], Герберт Вернер у 1969 році [39] тощо.

Від військово-морських мемуарів варто відрізнити роботи, що мали за мету популяризацію військово-морської історії та виконувалися не фаховими істориками чи ветеранами морського флоту, та попри все мають певний рівень фаховості та визнання в експертному середовищі. Зокрема, це видані після Другої світової війни серії книг Кайуса Беккера [45], Едвіна Грея [19], Пауля С. Далла [15], Едмона Делажа [12], Уолтера Каріга [25], Поля Кемпа [60], Джорджа Паркера [31], Вальтера Г. Уінслоу [41] тощо. Примітно, що в такій кількості досліджених робіт, які становлять базис сучасної військово-морської теорії та водночас є ключовими працями з історії морського флоту новітніх часів, питання правового регулювання та організаційного забезпечення діяльності військово-морських сил порушуються у кращому випадку в рамках окремих ситуативних прикладів.

Водночас історіографія військово-морських сил на пострадянському просторі вказаних вище ознак системності, так саме як і практичних зв'язків із доктриною застосування флоту не має. Останнім визнаним світовою наукою та практикою російськомовним дослідником з цих питань був С.О. Макаров, якій віддав своє життя розбудові імперського російського флоту та видав на межі ХІХ та ХХ сторіч відповідні роботи: «Розбір елементів, що складають бойову силу суден» [67], «Щодо однотайності у судновому складі флоту» [66] та «Міркування з питань морської тактики» [68]. Окремо слід вказати на низку праць емігрантів щодо діяльності російського імперського флоту, виданих В.В. Бергом, Г.К. Графом, Н.З. Кадесніковим, Б.В. Карповим, В.А. Меркушовим у першій половині ХХ сторіччя. [47], [54], [57], [59], [69]. У радянській державі монографічні роботи з історії флоту з'явилися після Другої світової війни, за вкрай нечастим виключенням [53].

Більш того, навіть діяльність радянського військово-морського флоту отримала системне історичне висвітлення вже після краху соціалістичної держави, зокрема, й в рамках мемуарів радянських флотоводців [44], [58]. До того ж кількість історичної допоміжної літератури, виданої на пострадянському просторі з питань діяльності військово-морських сил, залишається доволі обмеженою [56], [65].

Отже, варто прийти до таких *висновків*. Історичні дослідження розвитку військово-морських сил уперше виникли на відповідному науковому рівні в рамках опрацювання військово-морської тактики та стратегії французькими, англійськими та американськими авторами, роботи яких становлять ув'язану між собою універсальну та загальновизнану систему наукового пошуку, розпочатого наприкінці ХVІІ сторіччя. На першому етапі вказані дослідження мали характер емпіричного узагальнення та забезпечення тактичної діяльності вітрильного, а потім механізованого флоту. Але з кінця ХІХ сторіччя зазначений досвід був накопичений в рамках опрацювання морської стратегії, що отримала універсальний характер і безперечний авторитет для військово-морських сил більшості країн світу.

Крім використання у працях з морської тактики та стратегії, історія військово-морських сил з ХVІІІ сторіччя відображалася у біографічних працях, а у ХХ сторіччі

значна частина відповідних історичних робіт мала вже характер мемуарів. Водночас у ХХ сторіччі виникла величезна кількість науково-популярних робіт із дослідження активності військово-морських сил, до того ж їх переважна більшість звертає увагу на події двох світових воєн. До того ж питання організаційного та правового забезпечення діяльності флоту, які в цілому аналізувалися у працях з морської стратегії та тактики, порушуються у мемуарах та публіцистичних творах з історії флоту доволі оглядово. Оскільки визнані на світовому рівні фундаментальні праці з морської стратегії та тактики належать насамперед американським та англійським авторам, вітчизняний вимір історичного наукового пошуку в цій сфері є вкрай обмеженим.

Список використаних джерел:

1. Acworth B.C. *The Navy's Here*. London: R. Tuck and Sons, 1940. 48 p.
2. Alden C.S. Westcott A. F. *The United States Navy: A History*. Chicago : J.B. Lippincott Company, 1943. 452 p.
3. Alfred Thayer Mahan. United States naval officer. *Britannica*. URL: <https://www.britannica.com/biography/Alfred-Thayer-Mahan> (дата звернення: 01.05.2021)
4. Baxter J.P. *The Introduction of the Ironclad Warship*. Cambridge : Harvard University Press, 1933. 398 p.
5. Belot de R. *The Struggle for the Mediterranean 1939-1945*. Princeton, 1951. 287 p.
6. Bigot S. de Morogues. *Tactique navale, ou, Traite des evolutions et des signaux; avec figures en taille-douce*. Paris: H.L. Guerin, L.F. Delatour, 1763. 481 p.
7. Bradley Allen Fiske. United States naval officer. *Britannica*. URL: <https://www.britannica.com/biography/Bradley-Allen-Fiske> (дата звернення: 01.05.2021)
8. Brennecke J. *The Hunters and the Hunted*. London: Burke Publishing, 1958. 320 p.
9. Campbell J. *Lives of the British Admirals: Containing a New and Accurate Naval History, from the Earliest Periods*. Dublin: G. and A. Ewing. T. 1. 1748. 356 p.
10. Clerk J.E. *An Essay on Naval Tactics: Systematical and Historical. With Explanatory Plates. In Four Parts. Part I*. London: T. Cadell, 1790. 165 p.
11. Doenitz K. *Ten Years and Twenty Days. Memoirs*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1959. 523 p.
12. Delage E. *Six ans de la guerre navale 1939-1945*. Paris: Berger-Levrault, 1950 332 p.
13. Duhamel du Monceau H.L. *Elemens de l'architecture navale, ou Traite pratique de la construction des vaisseaux*. Paris: C.-A. Jombert, 1758. 484 p.
14. Duhamel du Monceau H.L. *Moyens de conserver la sante des equipages des vaisseaux : avec la maniere de purifier l'air des salles des hopitaux ; et courte description de l'hopital Saint-Louis*. Paris: Guerin & L. F. Delatour, 1759. 300 p.
15. Dull P.S. *A Battle History of the Imperial Japanese Navy, 1941-1945*. Annapolis: Naval Institute Press, 1978. 402 p.
16. Frank W. *The Sea Wolves*. New York: Rinehart, 1955. 553 p.
17. Gougard A. *La marine de guerre: ses institutions militaires, depuis son origine jusqu'a nos jours*. Bruxelles: E. Sardou, 1877. 432 p.
18. Graviere J. *Guerres Maritimes sous La Republique Et L'Empire*. Paris: Charpentier, 1847. 325 p.
19. Gray E. *The Killing Time. The U-Boat War 1914-1918*. New York: C. Scribner's Sons, 1972. 280 p.
20. Grider G. *War Fish*. Boston: Little, Brown & Co., 1958. 282 p.
21. Herbert William Richmond. *Dreadnought Project*. URL: http://dreadnoughtproject.org/tfs/index.php/Herbert_William_Richmond (дата звернення: 01.05.2021)

22. Hoste P. *L'art des armées navales, ou Traite des évolutions navales, qui contient des règles utiles aux officiers généraux d'une armée navale, avec des exemples tirés de ce qui s'est passé de plus considérable sur la mer depuis cinquante ans.* Lyon: A. H. de C. Tourville, 1697. 424 p.
23. Hoste, Paul. Oxford Reference. URL: <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780195130751.001.0001/acref-9780195130751-e-0377> (дата звернення: 01.05.2021)
24. James W.M. *The British Navies in the Second World War.* London: Longmans Green, 1947. 246 p.
25. Karig W. *Battle Report. The Atlantic War.* New York: Rinehart & Company, 1946. 558 p.
26. Lapeyrouse B., Leonce L. *Histoire de la marine Française.* Paris: Dentu, 1845. Vol. 3. 412 p.
27. Lockwood C.A. *Sink 'em All: Submarine Warfare in the Pacific.* New York: Dutton, 1951. 416 p.
28. Mahan A. *The Influence of Sea Power upon the French Revolution and Empire : 1793-1812.* London: Sampson Low, Marston, 1892. 411 p.
29. Marder A.J. *The Anatomy of British Sea Power: A History of British Naval Policy in the Pre-Dreadnought Era, 1880-1905.* New York: A. A. Knopf, 1940. 580 p.
30. Nimitz C.W. *Sea Power: A Naval History.* London: Prentice-Hall, 1960. 932 p.
31. Parker J. *The Silent Service: The Inside Story of the Royal Navy's Submarine Heroes.* London: Headline Book Publishing, 2001. 352 p.
32. Philip Howard Colomb. *British naval officer and historian.* Britannica. ; URL : <https://www.britannica.com/biography/Philip-Howard-Colomb> (дата звернення: 01.05.2021)
33. Puleston W.D. *The Influence of Sea Power in World War II.* New Haven: Yale University Press, 1947. 310 p.
34. Raeder E. *Mein Leben.* Tübingen: Verlag Fritz Schlichtenmayer, 1956. 347 s.
35. Richmond H.W. *Sea Power in the Modern World.* London: G. Bell, 1934. 323 p.
36. Ropp T. *The Development of a Modern Navy: French Naval Policy 1871-1904.* Annapolis: Naval Institute Press, 1987. 439 p.
37. Roskill S.W. *Naval Policy Between the Wars: The Period of Reluctant Rearmament, 1930-1939.* Annapolis: Naval Institute Press, 2016. 544 p.
38. Troude O. *Batailles navales de la France.* Paris: Challamel, 1867. T. 1. 476 p.
39. Werner H. *Iron Coffins: A Personal Account of the German U-Boat Battles of World War II.* New York: Holt, Rinehart and Winston, 1969. 388 p.
40. William Dilworth Puleston; URL: <https://valor.militarytimes.com/hero/9949> (дата звернення: 01.05.2021)
41. Winslow W. G. *The Fleet the Gods Forgot : The US Asiatic Fleet in World War II.* Annapolis: Naval Institute Press, 1982. 327 p.
42. Yokota Y. *Kamikaze Submarine.* New York: Leisure Books, 1962. 272 p.
43. Young E. *One of Our Submarines.* London: Rupert Hart-Davis, 1952. 316 p.
44. Амелько Н.Н. *В интересах флота и государства: Воспоминания адмирала.* Москва : Наука, 2003. 181 с.
45. Беккер К. *Немецкие морские диверсанты во Второй мировой войне.* Москва : Изд-во иностранной лит-ры, 1958. 232 с.
46. Берг В.В. *Последние гардемарини (Морской корпус). Трилогия.* Париж : Издание Военно-Морского Союза, 1931. 182 с
47. Боргёзе В. *Десятая флотилия.* Москва : Изд-во иностр. лит-ры, 1957. 288 с.
48. Брагадин М.А. *Итальянский флот во Второй Мировой войне.* Москва : АСТ, 2000. 352 с.

49. Бру В. Подводные диверсанты. Москва : Изд-во иностр. лит-ры, 1957. 182 с.
50. Буш Г. Такой была подводная война. Москва : Воениздат, 1965. 304 с.
51. Вильсон Г.Р. Линкоры в бою 1914–1918 гг. Москва : Воениздат, 1938. 483 с.
52. Гибсон Дж. Над нами темные воды. Британские подводные лодки во Второй мировой войне. Москва : Центрполиграф, 2003. 271 с.
53. Гражданская война в России: Черноморский флот : сборник статей. Москва : Изд-во АСТ, 2002. 544 с.
54. Граф Г. На «Новике». Балтийский флот в войну и революцию. Мюнхен: Р. Ольденбург, 1922. 480 с.
55. Гроос О. Учение о морской войне в свете опыта мировой войны. Москва : Госиздат, 1930. 344 с.
56. Доценко В.Д. История военно-морского искусства. Санкт-Петербург : Судостроение. Т. 1, 2003. 829 с.
57. Кадесников Н.З. Краткий очерк Белой борьбы под Андреевским флагом на суше, морях озерах и реках России в 1917–1922 годах. Москва : Андреевский флаг, 1993. 77 с.
58. Капитанец И.М. Война на море. Актуальные проблемы развития военно-морской науки. Москва : Вагриус, 2001. 272 с.
59. Карпов Б.В. Краткий очерк действий Белого флота в Азовском море в 1920 г. Прага, 1929. 146 с.
60. Кемп П.К. Подводные лодки Его Величества. Москва : Изд-во АСТ, 2003. 444 с.
61. Кирхгоф Г. Влияние морской силы в Балтийском море на историю прибалтийских государств в 17 и 18 столетиях. Санкт-Петербург : Березовский, 1908. 667 с.
62. Коломб Ф. Морская война. Ее основные принципы и опыт. Санкт-Петербург : Тип-я Морского Министерства, 1894. 600 с.
63. Корбетт Ю. Некоторые принципы морской стратегии. Москва : Госвоениздат, 1932. 112 с.
64. Кресуэлл Дж. Война на море. Москва: Военмориздат, 1941. 191 с.
65. Лурье В.М. Военно-морская разведка СССР (1918 – 1960-е гг.). Санкт-Петербург: Д. Буланин, 2009. 264 с.
66. Макаров С.О. Об однообразии в судовом составе флота. Санкт-Петербург : Тип-я Морского м-ва, 1898. 40 с.
67. Макаров С.О. Разбор элементов, составляющих боевую силу судов. Санкт-Петербург: Мор. техн. комитет, 1894. 74 с.
68. Макаров С.О. Рассуждения по вопросам морской тактики. Санкт-Петербург : тип-я Шредера, 1904. 299 с.
69. Меркушов В.А. Записки подводника 1905–1915. Москва : Согласие, 2004. 624 с.
70. Михельсен А. Подводная война 1914–1918 гг. Москва : Военмориздат, 1940. 138 с.
71. Морисон С.Э. Битва за Атлантику выиграна. Москва : Воениздат, 1959. 360 с.
72. Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на историю 1660–1783. Санкт-Петербург : Тип-я Морского Министерства, 1895. 420 с.
73. Ролльман Г. Война на Балтийском море. Том 2. 1915 год. Москва : Госвоениздат, 1935. 341 с.
74. Роско Т. Эскадренные миноносцы США во второй мировой войне. Москва : Военмориздат, 1962. 320 с.
75. Руге Ф. Война на море. 1939–1945. Москва : Воениздат, 1957. 400 с.
76. Скотт П. Битва в узких морях. Москва : Воениздат, 1948. 176 с.
77. Тирпиц А. Воспоминания. Москва : Воениздат, 1957. 654 с.
78. Томази А. Морская война на Адриатическом море [1914–1918]. Москва : Гос. воен.-мор. изд-во, 1940. 164 с.

79. Фирле Р. Война на Балтийском море. Том 1. От начала войны и до прекращения в феврале 1915 года навигации. Ленинград : Ред.-изд. отдел Морских Сил РККФ, 1926. 296 с.

80. Хасимото М. Потопленные. Японский подводный флот в войне 1941–45 гг. Москва : Иностранная лит-ра, 1956. 637 с.

81. Шеер Р. Германский флот в мировую войну. Москва : Военмориздат, 1940. 337 с.